

İBN HALLİKÂN'DA SELÇUKLU BİYOGRAFİLERİ-II*

Dr. H. İbrahim GÖK

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

hgok@yahoo.com

Özet

XIII. yüzyıl biyografi yazarı İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân adlı eserinde meşhur kişilerin yanı sıra Selçuklu sultanlarının hayat hikâyelerinden de bahseder. Onun özellikle Büyük Selçuklu sultanlarının biyografilerine dair kayıtları, Selçuklu dönemi Türk tarihi için oldukça önemlidir. Bu serinin ilk makalesinde onun Tuğrul Bey hakkında yazdıkları tercüme edilerek sâir kaynak ve araştırmalarla mukayese edilmişti. Bu ikinci makalede ise Alp Arslan hakkındaki Arapça metin Türkçe'ye tercüme edilerek diğer kaynak ve araştırmalardaki bilgilerle karşılaştırılmak suretiyle değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alp Arslan, İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, Selçuklular, Biyografi

SALJUQID BIOGRAPHIES OF IBN KHALLİKÂN-II

Abstract

A 13th century biography writer Ibn Khallikân, one of the eminent authors of the Medieval Ages, wrote the life stories of the Saljuqid sultans along with other famous people. His records related to the biographies of the sultans of the Great Saljuquids are very important texts for the Saljuqid period of the Turkish history. In the first article of these series, the biography of Togrul Beg written by Ibn Khallikân was translated into Turkish and compared with the information given by other sources and studies. In this second one, the Arabic text about Alp Arslan is translated into Turkish and criticized by comparing it with related sources and other studies.

Key Words: Alp Arslan, Ibn Khallikân, Wafayât al-A'yân, Saljuquids, Biography

* Bu serinin ilk makalesi, yine S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi'nde (Sayı:15, (2006), s.79-96) yayımlanmıştır.

Giriş

XIII. yüzyıl biyografi yazarı İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eserinde yer verdiği Selçuklu sultan biyografilerinden biri de Alp Arslan'a ait hayat hikâyesidir. *Vefeyâtü'l-A'yân*'da yer alan Alp Arslan biyografisi yazarın diğer biyografilere nazaran kısadır. İbn Hallikân'ın bu sultanın hayatına dair verdiği malumat, yeterli sayılabilecek bir ölçüde değildir. Müellifin bu konuda daha fazla malumat vermesi beklenirdi. Ancak İbn Hallikân bu yöntemi sadece Alp Arslan'a uygulamamıştır; onunla birlikte daha birçok önemli simanın hayat hikâyesi de kısa anlatılmıştır. İbn Hallikân Türkiye Selçuklularından bahsetmemiş olduğunu da görüyoruz. Ancak onun Selçuklu sultanlarına karşı bir ön yargı taşıdığına ilişkin bir ifade veya metinlerde herhangi bir imânın bulunduğunu söylemek zordur.

İbn Hallikân Alp Arslan biyografisinde üç ana konuya temas etmiştir. Bunlar: 1-Alp Arslan'ın sultan oluşu. 2-Haleb'e gelişi, kenti kuşatması ve Mahmûd'u itaat altına alışı. 3-Türkistan seferi ve şehit edilişi. Tercümede de görüleceği üzere, on yıl hüküm süren bu şeci hükümdar hakkında verilen bilgiler, oldukça eksiktir. Mesela Alp Arslan döneminin en önemli hâdisesi olan Malazgirt Savaşı bu biyografide yoktur. Bunun gibi, vezir Amîdülmülk Kündürî'nin azlı ve Mervürûd'a sürgün edilerek orada idam edilmesi; sultanın, Kafkas seferleri, Kars ve Ani'yi fethi; Diyarbakır yöresinin Selçuklulara bağlanması; kardeşi Kavurd ile münasebetleri gibi konular, müellif tarafından atlanmış olan hususlardır.

Esasen, biyografi yazarı olarak bu alanın kurallarını bu metnin hazırlanmasında uyguladığı anlaşılan İbn Hallikân, sultanın doğum ve ölüm tarihleri ile başından geçen önemli hadiseleri kendi tercihinin göre seçip ayıklayarak eserine kaydetmiş görünmektedir. Kullandığı kaynaklardan sadece ikisini metinde zikretmiştir. Bunlar *el-Me'mûnî'nin Tarih'i* ve *Zübdetü't-Tevarih*'tir. Müellif, Alp Arslan adının etimolojisi üzerinde de durmuştur. Metin, diğerlerinde olduğu gibi kısa ve sade bir üslûpla kaleme alınmıştır.

II. Alp Arslan¹

Ebû Şucâ' Muhammed bin Çağrı Bey Davud bin Mikâil bin Selcuk bin Dukak. Ünvanı Adu'd-Devle Alp Arslan'dır. Daha önce bahsi geçen Sultan Tuğrul Bey'in kardeşinin oğludur. Babası mezkûr Davud'la ilgili haberler Tuğrul Bey bahsinde geçmişti.

Sultan Tuğrul Bey, hal tercümesinde belirtilen tarihteki vefatı sırasında devlet işlerini (*tevlîyet el-emr*) Davud'un oğlu ve adı geçen Alp Arslan'ın kardeşi olan Süleyman lehine düzenledi. Süleyman'ın annesi Tuğrul Bey'in yanında (nikahında) olmasaydı hükümdarlığa onu tayin etmezdi. Bu yüzden Tuğrul Bey,

Not: Alanlarında daha çok klasik dipnot sistemi esas alındığı için yazarların isteği üzerine bu yazıda söz konusu dipnot sistemi uygulanmıştır (editör).

¹ Alp Arslan bahsi, *Vefeyâtü'l-A'yân*'da (Neşr. İhsan Abbas, Beyrut 1977, V. Cilt, s. 69-71); 691 numarayla kayıtlıdır.

Hatun'un kendi oğlunun lehindeki isteğine razı oldu. Bunun üzerine Süleyman devletin başına geçti². Ancak kardeşi Alp Arslan ile amcası³ Şihâbü'd-Devle Kutalmış⁴ ona karşı ayaklandılar. Aralarında görüşmeler oldu. Sonunda Süleyman devlet işlerini sürdürmeye muvaffak olamadı. Zafer Alp Arslan'ın oldu. Bu andan itibaren Alp Arslan memleketleri ele geçirdi⁵, ülkesi büyüdü, gücü korkutucu hale geldi. Amcası Tuğrul Bey'in mülkü geniş olmasına rağmen onun sahip olmadığı yerleri fethetti⁶.

Alp Arslan, Şam (Suriye) üzerine yürüdü. Haleb kentine geldi. O sırada Haleb'in hakimi Mahmûd bin Nasr bin Salih bin Mirdâs el-Kilâbî⁷ idi. Sultan kenti bir süre kuşattı. Ancak daha sonra aralarında barış yapıldı. Alp Arslan, "Ayağını haliya basması gerekecek" dedi. Bunun üzerine Mahmûd, bir gece annesiyle birlikte

² İbnü'l-Esir, Süleyman'ın tahta çıkışının sorumluluğunu vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'ye bağlar. Ona göre vezir Kündürî, işlerin ters gittiğini anlayınca Rey'de hutbeyi Alp Arslan adına okutmaya başlamış ardından da Süleyman'ın adını zikretmiştir. Bkz. *el-Kâmil fi't-Tarih*, J. C. Tomberg neşri tıpkıbasımı, Beyrut 1979, X, 29; Türkçe terc. Abdülkerim Özeydin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, X, 43-44.

³ İbn Hallikân burada yanılmaktadır. Kutalmış, Süleyman'ın amcası değildir, babasının amcası olan Arslan Yabgu'nun oğludur.

⁴ Esasen Kutalmış, Sibt'in kaydına göre Tuğrul Bey'in durumu ağırlaştığında henüz hayattayken Rey üzerine yürümüş, fakat vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin komutasındaki Selçuklu ordusu tarafından püskürtüldüğü gibi Girdkûh kalesine kapanmaya zorlanmıştı. Nihayet Kutalmış, Kündürî'nin Tuğrul Bey'in vefatını haber alıp Rey'e dönmesi üzerine, kaleden inerek çevredeki Türmenlerin de desteğini aldıktan sonra yeniden payitahtı sıkıştırmaya başlamıştır ki Alp Arslan sahneye çıkmıştır. Bu konudaki en ayrıntılı bilgiyi veren Sibt'in nakilleri gerçekten dikkat çekicidir. Bu ve müteakip gelişmeler hakkında bkz. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tarihi'l-A'yân*, (Kayıp *Uyânü't-Tevarih*'ten naklen Selçuklularla İlgili Bölümler), Neşr. A. Sevim, *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIV/18, (1992), 120 vd.; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII/22, (1997), 89; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (Boğaziçi Yay.), İstanbul, 147-148.

⁵ Râvendî, *Râhatü's-Südûr ve Âyeti's-Sürûr*, Türkçe terc. A. Ateş, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Ankara 1957, I, 114, 116.

⁶ Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçişi hakkında bkz. M. H. Yinanç, "Alp Arslan", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, MEB yay. İstanbul 1993, I, 384; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 367 vd.; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt:III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, 9 vd.; C. Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, İstanbul 1988, VII, 117 vd.

⁷ Mahmûd b. Nasr b. Sâlih, Kuzey Suriye'de meskun meşhur Arap Kilâboğulları kabilesinden Mirdâsoğulları ailesine mensup olup, Ramazan 457 (Ağustos 1065)'den Cemâziye'l-Evvel 467 (Aralık 1074)'ye kadar Haleb'in mahalli hükümdarı olarak hüküm sürmüştür. Bu tarihte hastalıktan ölümü üzerine oğlu Nasr yönetimi ele almış, Selçuklularla mücadele içinde 1 Şevvâl 468 (8 Mayıs 1076)'e kadar kısa süreliğine Haleb'i idare etmiştir. Ondan sonra yerine Mahmûd'un diğer oğlu Sâbık geçmiş, ancak Zilhicce 472'de Haleb'i Şerefüddeve Müslim b. Kureys'e teslim etmek zorunda kalmış ve bu suretle Haleb'de Mirdâsoğulları'nın hakimiyeti son bulmuştur. Mahmûd döneminde Haleb ve bu yörenin Selçuklular'a geçişiyle ilgili olarak bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Tarih-i Dimaşk*, (H. F. Amedroz 1908 neşri tıpkı basımı), Kahire, (t.y.); Azimî, *Azimî Tarihi*, Yay. A. Sevim, Ankara 1988; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarih Haleb*, Tahkik ve Neşr. Sami Dehhân, II, Dimaşk 1951-1968; a.mlf., *Bugyetü't-Taleb fi Tarih Haleb*, Neşr. A. Sevim, Ankara 1976, Türkçe terc. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, Ankara 1989; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989.

sultanın huzuruna çıktı⁸. Sultan onları güzellikle karşıladı, onlara *hil'atler* verdi ve Haleb'e iade etti. Sonra oradan ayrıldı⁹.

El-Me'mûnî *Tarih*'inde şöyle demektedir: "Ne İslâm tarihinde ne de ondan önceki zamanlarda, Alp Arslan'dan evvel hiçbir Türk hükümdarının Fırat nehrini geçmediği; onun bu nehri geçen ilk Türk hükümdarı olduğu söylenmiştir"¹⁰.

⁸ Görünüşe göre Mahmûd, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna Oğuz kıyafeti giyerek çıkmıştır. Bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 66; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, 61. Ancak bu araştırmalarda yer alan bu bilginin hangi kaynaktan alındığına ilişkin bir atıf bulunmamaktadır.

⁹ Haleb kuşatması hakkında kaynaklar farklı tarihler verirler. Meselâ kuşatmanın 463 Cemâziye'l-Âhir'de (Mart 1071) gerçekleştiğine ilişkin olarak bkz. Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra*, Türkçe terc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, 36-37; Azimî *Tarihi*, 19; Sadreddin el-Hüseynî, çok kısa olarak Alp Arslan'ın 463 (1071) yılında Suriye'ye uğradığını, oğlunu bir kıta askerle Haleb'te bıraktıktan sonra kayığa binmeksizin atlarıyla Fırat suyunu geçtiğini belirtir ve Malazgirt savaşını anlatmaya başlar. Bkz. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Türkçe terc. N. Lugal, Ankara 1943, 32; İbnü'l-Esir, Alp Arslan'ın huzuruna gelmesini istediği Mahmûd'un Halife'nin adını *hutbelerde* zikretmesine rağmen hâlâ Şif ezanı okutmasını sultanın bu konudaki direktmesine gerekçe olarak gösterir. Bkz. *el-Kâmil*, (Tomberg neşri), X, 64, Türkçe terc. *İslâm Tarihi*, X, 71; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, 167-168; A. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, XIX/23, (1998), 35-37. Sevim'in kaleme aldığı bu son makalede, bazı karışıklıklar göze çarpmaktadır. Meselâ, Arapça metinde, Alp Arslan'ın Hemedan'dan ayrılış tarihi Zilkade 462 olarak belirtilmesine karşın, Türkçe çeviride 463 yılı olarak gösterilmiştir. Yine, Sultanın Haleb önüne gelişini anlatan ilgili Arapça ibare, "Sultan, Cumadelâhir ayının girmesine bir gece kala (31 Aralık) Cuma günü Haleb önüne kondu" şeklinde bir ifadeyle çevrilerek verilmiştir ki burada da karışıklık vardır. Çevirmen, parantez içinde verdiği 31 Aralık'ın hangi yıla ait olduğunu belirtmez. Ayrıca, Arapça metinde Cuma günü geçmez, Pazar günü (*yeümü'l-ahad*) geçer. Buradan hareketle, Arapça ibareden, bu tarihin 1 Cemâziye'l-Âhir 463 olduğu anlaşılacak olursa, bu da Milâdî olarak 6 Mart 1071 Pazar gününe isabet eder. Yani, ne Aralık ayıyla, ne de Cuma günüyle bir ilgisi vardır. Bu tür önemli kaynakların çevirileri yapılırken tarih ve isimlerin kaydında en ufak bir dikkatsizlik, yanlış anlamalara ve karışıklıklara yol açmaktadır. Öte yandan, İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* adlı eserinde Alp Arslan'ın Haleb önüne (463) Cemâziye'l-Âhir'in sonunda (Nisan 1071) (II, s.21) geldiğini; Selçuklu sultanı ile Haleb hakimisi arasındaki bağıllık krizinin iki aya yakın bir süre devam ettiğini ancak kuşatmanın bir ay iki gün sürmüş ve sadece tek bir gün çarpışmanın yaşanmış olduğunu belirtmesine karşın, *Bugyetü't-Taleb* adlı eserinde, Mahmûd'un 17 Cemâziye'l-Âhir Salı (23 Mart) gününde sultanın huzuruna çıktığını ve sultanın da 23 Cemâziye'l-Âhir'de (29 Mart) Haleb önünden ayrıldığını kaydetmek suretiyle, iki eserinde bulunan kendi kayıtları arasında çelişkiye düşmektedir. Krş. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 20-23; a.mlf., *Bugyetü't-Taleb*, 17, 19, Türkçe terc. *Biyoğrafilerle Selçuklular Tarihi*, 11, 12. Öte yandan İbnü'l-Kalânî'sinin tarihler konusundaki kaydı daha farklıdır. Bu müellife göre sultan, 17 Cemâziye'l-Âhir 463 Salı günü (23 Mart 1071) Haleb'i kuşatmış, 23 Receb 463'te (26 Nisan 1071) oradan ayrılmıştır. Bkz. *Zeylu Tarihi Dimaşk*, 99. İbn Tağribirdî'ye göre Alp Arslan, Halifenin şefaatiyle Mahmûd'u affetmiştir. Bkz. *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Neşr. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1413-1992, V, 88. Ayrıca krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 170-171; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 25, 65-66; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, (5.Baskı), İstanbul 1999, 124; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 56-61; a.mlf., "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, XXI/25, (2000), 9-10; Yınanç, "Alp Arslan", *İA*, I, 385; Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, 122.

¹⁰ Bu ifadeyle ilişkilendirilebilecek bir kayıt, İbnü'l-Adîm'in eserinde yer almaktadır. Buna göre Sultan Alp Arslan, 463 yılı Rebîü'l-Âhir ayı ortalarında (Ocak 1071) Nehrü'l-Cevz civarından Fırat ırmağını geçip konakladığı bir sırada yanında Mısır Fatımî veziri Nâsiruddevle b. Hamdân'ın elçisi olarak bulunan Haleb kadısı fakih Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed el-Buhârî ona, "Ey Efendimiz, Allahu Teâlâ'nın şu nimeti için hamd ediniz. Bu nehir köle (*mamlûk*) olmayan hiç bir Türk tarafından

Alp Arslan, (Suriye'den) döndükten sonra Türk ülkesine yöneldi¹¹.

Ordusu iki yüz bin veya daha fazla süvariden oluşuyordu. Daha önce sözü edilen Ceyhûn ırmağı üzerine bir köprü kurdurdu. Ordu, bu köprüyü bir ayda geçti¹². Kendisi de bizzat geçti. 465 yılı Rebî'u'l-Evvel ayının 6'sında (20 Kasım 1072 Salı) Ceyhûn ırmağı kıyısında bir kalesi bulunan Firebru adlı küçük bir kasabada ziyafet verdi¹³. Askerleri, bu kalenin Yusuf el-Hârezmî denilen *mustahfızını** huzuruna getirdiler¹⁴. O, kale ile ilgili bir konuda bir suç işlediği için ellerini bağlamışlardı. Sultan, Yusuf el-Hârezmî kendisine yaklaştırıldığında dört kazık çakılarak el ve ayaklarının bunlara bağlanıp cezalandırılmasını ve sonra da öldürülmesini emretti. Yusuf el-Hârezmî: "Benim gibi bir adama böyle mi davranılır?" dedi. Bunun üzerine Alp Arslan öfkeleni. Yayını alıp bir ok yerleştirdi ve bağlarının çözülmesini emretti. Ona bir ok attı ancak vuramadı. Halbuki ok

geçilmemiştir. Oysa sen bir hükümdar olarak geçtin" demiş, Sultan, emirleri çağırarak Ebû Cafer'e bu sözünü tekrarlatmış, sonra da Allahu Teâlâ'ya şükretmiştir. Bkz. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 19-20; krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 170; Sümer, *Oğuzlar*, 123-124; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 25; A. Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", 9; a.mlf., *Suriye ve Filistin Selçukluları*, 58.

¹¹ İbn Hallikân'ın bu kaydı şaşırtıcıdır. Müellif, bu cümle ile, Sultanın, Haleb kuşatmasından hemen sonra Türkistan seferine çıktığı izlenimini verir ki bu hatalı bir tespittir. Onun, Sultan Alp Arslan'ın Anadolu seferlerini Suriye seferi içerisinde saydığını farz etsek bile, bütün kaynakların bahsettiği, önemi o zamanlarda bile fark edilen, ilk kez büyük bir Bizans ordusunun Müslüman ordusu önünde yenilerek imparator Romanos Diogenes'in tutsak edildiği meşhur Malazgirt Savaşı'ndan söz etmemesi tuhaf bir durumdur. Müellifin bu önemli hadiseyi unutmuş mu olduğunu veya eserine almaya mı gerek görmediğini anlamak mümkün değildir. Ancak gerçek olan şu ki, İbn Hallikân eserinde bu önemli hâdiseden bahsetmemiştir.

Ayrıca Selçuklu sultanının, kendisinin Türk ülkesi (Bilâd et-Türk) dediği Türkistan'a sefer düzenlemesini gerektiren siyasî veya başka sebeplerden bahsetmez.

¹² İbnü'l-Esîr'de, yirmi küsur günde, bkz. *el-Kâmil*, (Tomberg neşri), X, 73, Türkçe terc., *İslâm Tarihi*, X, 79; Sibt'ta, yirmi dört günde ve Safer ayında (Ekim-Kasım 1072), bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, 181; Sevim, "Sibt'in Eserinde Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, XIX/23, 49.

¹³ Yâkut el-Hamavî'ye göre burası, Ceyhûn nehri (Amu Deryâ) ile Buhâra arasında, Ceyhûn'a yaklaşık olarak 1 fersah (6 km) mesafede bulunan, içinden bir çok alim ve râvînin çıktığı küçük bir beldedir. *Sahih-i Buhârî* müellifi Muhammed b. İsmail el-Buhârî buraya mensup alimlerdenidir. Bkz. *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1979, IV, 245-246. Râvendî'de burası Berzem olarak kayıtlıdır. Bkz. *Râhât*, I, 118; Sibt'ta, burası bir kale olup adı Birûn'dur. Bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, 181; İbnü'l-Adîm'de, bir yerde Berzem şeklinde, bkz. *Buğyetü't-Taleb*, 37, Türkçe terc., *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 24; Urfalı Mateos'da, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçe çev. H. Andreasyan, Ankara 1987, 144). O. Turan, bu kalenin Berzem olduğundan şüphe etmez. Bkz. *Selçuklular Tarihi*, 190-191; Köymen, burasını Berzum, Berzüm şekillerinde telaffuz ettiği gibi, bir yerde de Buhârâ kalesi adıyla zikreder. Bkz. *Alp Arslan ve Zamanı*, 81, 99, 250, 269.

* *Mustahfız*: Arapça kaynaklarda yaygın bir şekilde *mustahfız*, Farsça kaynaklarda da *dîzdâr* şeklinde geçen, bazen de *kutvâl* denen bu askerî-idarî makamın görevi, kale komutanlığı idi. Kalenin bulunduğu belde küçük ise, *mustahfız* beldenin valiliğini de deruhte etmekte, belde büyükçe bir yerleşim yeri ise şehir valisi ya da nâibine bağlı olarak görevini icrâ etmekteydi. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, 51; B. Kök, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul 1992, 71-72; H. İbrahim Gök, *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu:1146-1233)*, (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1991, 570-571

¹⁴ Sibt'ta, bu şahıs hakkında, onun kalede ikamet eden Yusuf adında Hârezmli bir adam olduğu kayıtlıdır. Kaledeki görev ya da sıfatı hakkında bilgi yoktur. Bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, 181.

atmada ögünürdü. Sultan tahtında oturuyordu, oradan indi, bu sırada ayağı sürçtü ve yüz üstü yere düştü. Bunun üzerine Yusuf ona saldırdı, belinde gizli olarak taşıdığı bir hançerle onu bıçakladı. O sırada bir Ermeni *ferrâş* Yusuf'un üzerine atıldı, başına demir bir kargı (*mirzebbe*) vurup onu öldürdü. Alp Arslan yaralı olarak başka bir çadıra geçti. "Hâ" harfinde sözü edilen Nizâmü'l-mülk Ebû Ali el-Hasan'ı çağırttı. İleride bahsi gelecek olan oğlu Melikşâh'ı *veliahd* yaptığını ona vasiyet olarak bildirdi¹⁵.

Sultan Alp Arslan daha sonra mezkûr ayın (Rebî'u'l-Evvel) 10'unda (24 Kasım 1072) Cumartesi günü vefat etti. Doğumu 424 (1032-33) yılında idi. Hükümdarlığı dokuz yıl ve birkaç aydı. (Cenazesi) Merv'e nakledildi ve babası Davud ile amcası Tuğrul Bey'in kabri yanına defnedildi¹⁶.

¹⁵ Alp Arslan'ın ölümüyle ilgili olarak burada verilen bilgiler özet olup, bir çok kaynakta da benzer ifadelerle yer alır. Sadece çok küçük ayrılıklar vardır. Meselâ *Bundârî*'de sadece sultanın ziyafet verdiği yerin adı belirtilmez, diğer bilgi aynıdır. Bkz. *Zübdetü'n-Nusra*, 44-46; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 37; Râvendî'de, Alp Arslan'ın Yusuf el-Hârezmî ile görüşmesi sırasında gerçekleşen saldırı ile ilgili kayıt biraz farklılık arz eder. Buna göre görüşme sırasında ilk hamleyi gerçekleştiren Yusuf el-Hârezmî olmuştur. Yusuf el-Hârezmî, sultanın attığı oku savuşturduktan sonra yüzlerce kölenin gözleri önünde sultana saldırmış, Sadüddeve Gevherâyin'in sultanı korumak üzere kendisini onun üzerine atmasına rağmen çizmesinden çıkardığı bir kama ile sultanı yaralamaya muvaffak olmuştur. Ayrıca sultanın katilini öldüren Ermeni *ferrâş*ın ismi de Câmî'-i Nisâbü'rî olarak kayıtlıdır. Bkz. *Râhatü's-Südûr*, I, 118-120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, (Tornberg neşri), X, 73-76, Türkçe terc., *İslâm Tarihi*, X, 78-80; Sibt İbnü'l-Cevzî, Alp Arslan'ın ölümüne ilişkin İbnü'l-Kalânîsî'nin "Bu yılda, sultanın Ceyhun ırmağı yöresinde mutasavvıf zâhid elbisesi giymiş bir bâtininin giriştiği sükast sonucunda şehit edildiği haberi geldi" (Krş. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dimaşk*, 106) şeklindeki ifadesini doğru olmadığı gerekçesiyle reddeder ve hadisenin kendi anlattığı biçimde gerçekleştiğini söyleyerek sultanın ölümünün ordunun Ceyhûn'u geçinceye dek üç gün gizlendiğini, sonra da Melikşah'ın, üzerinde halife tarafından gönderilen *hil'at* olduğu halde *tahta* oturduğunu kaydeder. Ayrıca müsadenenin yukarıdaki kaynaklara göre biraz daha canlı bir tasvir için de bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, 181-182; İbnü'l-Adîm'e göre Yusuf el-Hârezmî, Türkistan hükümdarı Şemsülmülk Tegin'in adamıdır. Bkz. *Bugyetü't-Taleb*, 36-37, 38, Türkçe terc., *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 23, 24; Urfalı Mateos'a göre Alp Arslan'ın ölümü, Yusuf el-Hârezmî'nin bir suikast plânı neticesi gerçekleşmiştir. Ayrıca bu müellif, Yusuf'un adını zikretmezse de onun bir Kürd olduğunu ileri sürer. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, 145-146; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987, I, 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe terc., M. Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1995, XII, 226-228; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V, 94; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, 335; İ. Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, T.D.V., İstanbul 1989, II, 529; Sevim, "Sibt'in Eserinde Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, XIX/23, 49-50; Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, 127-128. Alp Arslan hakkında önemli bir eser kaleme almış olan M. Altay Köymen, eserinde Alp Arslan'ın ölümüne ilişkin müstakil bir bahis ayırmamıştır. Onun, müstakil bir bahiste bu önemli ölüm hadisesini ayrıntılarıyla ele alıp tahlil etmesi beklenirdi. Yukarıda geçtiği üzere sadece dolaylı konular münasebeti ile Yusuf el-Hârezmî'den ve Berzem kalesinden bahsetmiştir.

¹⁶ Azimî, Sultan Alp Arslan'ın ölümünü çok kısa olarak verir, bkz. *Azimî Tarihi*, 20; bunun gibi İbnü'l-Ezrâk'ta da sultanın ölümü özet şeklinde olmakla birlikte onun İsfahan'da defnedildiği kayıtlıdır. Bkz. *Tarihu'l-Fârikî*, Neşr. Bedevî Abdüllatif Avad, Beyrut 1974, 197; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, 47, 48; Sadreddin el-Hüseynî'ye göre "Saltanat müddeti on yıl idi" ve "Ömrü kırk yıl, iki ay idi. Merv'de babası ve amcasının yanına defnolundu", bkz. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 38; Râvendî'ye göre ise Alp Arslan'ın hükümdarlık süresi on iki yıldır. Bu müellif, onun Çağrı Bey'in vefatından sonra Horasan'da hüküm sürdüğü iki yılı hükümdarlık süresinden sayar. Ayrıca öldürüldüğünde Alp Arslan'ın 34 yaşında olduğunu, doğumunun ise 2 Muharrem 431 Cuma gecesi (24 Eylül 1039

Bağdad, mülkü içerisinde bulunmasına rağmen onu ne görmüş, ne de oraya girmiştir¹⁷.

İmâm Ebû Hanife'nin mezarı üzerine türbe (*meşhed*) yaptıran odur. Bağdad'da bir medrese inşâ ettirmiş ve bu medreseye büyük miktarda para ve mal bağışlamıştır¹⁸.

Zübdetü't-Tevarih adlı kitapta¹⁹, Alp Arslan'ın 465 yılının Rebî'u'l-Evvel ayı sonunda Cumartesi günü²⁰ yaralandığı, yaralandıktan sonra üç gün yaşadığı belirtilmiştir. En iyisini Allah bilir.

Babasından daha önce bahsedilmişti. O Belh'in hakimiydi. 451 yılının Receb ayında (Ağustos 1059) orada ölmüştür. 450 (1058) yılında öldüğü de söylenmiştir. Cenazesi Merv'e nakledilmiş ve orada defnedilmiştir. Merv'de öldüğü de söylenmiştir. Doğrusunu Allah bilir. 452 yılının Safer ayında (Mart 1060) öldüğü ve Merv medresesine defnedildiği de söylenmiştir²¹. Allah rahmet eylesin.

Alp Arslan'ın oğlu Tutuş'tan "tâ" harfinde söz edilmiştir*.

Pazartesi) gerçekleştiğini kaydeder. Bkz. *Râhatü's-Südûr*, I, 114, 115. İbn Hallikân'ın, *Vefeyâtü'l-Ayân* adlı eserinde (V, 67; ve ayrıca bu serinin ilk makalesi olan "İbn Hallikân'da Selçuklu Biyografileri-I" Edebiyat Dergisi, 15, (2006), s.92'de) Tuğrul Bey bahsinde de belirttiği, Tuğrul Bey'in Merv'de kardeşi Çağrı'nın mezarı yanında medfun olduğu bilgisi, yanlıştır. Adı geçen makalede Tuğrul Bey bahsinde bu bilginin yanlışlığına değinilmiş ve kaynak ve araştırmaların Tuğrul Bey'in Rey'de defnedilmiş olduğunu gösterdiklerine işaret edilmiştir. Bu hususta ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, (Tornberg neşri), X, 74, Türkçe terc., *İslâm Tarihi*, X, 79; Sibt, Alp Arslan'ın hükümdarlık süresini 18 yıl olarak kaydeder. Bu müellife göre bu sürenin 11 yılı Tuğrul Bey'den sonraydı. Bkz. *Mir'âtü'z-Zaman*, 182; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 37, Türkçe terc. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 23; İbn Kesîr'e göre öldüğünde kırk bir yaşında idi. Bkz. *el-Bidâye*, XII, 228; İbn Tağrıbirdî'ye göre kırk yaşındaydı. Bkz. *en-Nücâmü'z-zâhire*, V, 94; Sevim, "Sibt'in Eserinde Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, XIX/23, 50-51.

¹⁷ Krş. Sibt, *Mir'âtü'z-zaman*, 182.

¹⁸ Nizamiye Medresesi olarak da bilinen Bağdad'daki bu meşhur medresenin inşaatına 457 (1064-1065) yılında başlanmış, 459 yılının Zilkade ayında (Eylül-Ekim 1067) tamamlanmıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, (Tornberg neşri), X, 49, 55, Türkçe terc., *İslâm Tarihi*, X, 58, 63; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Terc. Ali Yıldırım, İstanbul 1998, 85; M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Çev. Sadık Cihan, Samsun 2000, 41 vd.

¹⁹ Bu adla birden fazla kaynak varsa da müellifin kastettiği kaynağın Sadreddin el-Hüseynî tarafından kaleme alındığı bilinen ve Necatî Lügal tarafından Türkçe'ye de çevrilmiş bulunan *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*'den başkası olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, eserin ilk nâşiri olan Muhammed İkbâl, yazdığı önsözde (*Ahbâr*, VII vd.) *Ahbâr*'ın, *Zübdetü't-Tevarih* adıyla da bilindiğini kaydeder. Bu konuda, eserler üzerinde yaptığımız karşılaştırma, her iki eserde yer alan Alp Arslan'ın ölümü bahsiyle ilgili kayıtların büyük çapta benzerlik taşıdığını göstermektedir. Krş. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 37-38 ve *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, 70.

²⁰ Yazar burada *selh* kelimesini kullanmaktadır. *Selh*, ayın sonu veya son günü anlamına gelir. 465 Rebî'u'l-Evvel ayının son günü, ayın 30'u olup Cuma gününe denk gelmektedir. Müellifin, Sultanın yaralandığını naklettiği Cumartesi günü Rebî'u'l-Âhir ayının 1. günüdür ki o da 15 Aralık 1072 tarihine tekabül eder. Bu kayıt, İbn Hallikân'ın atf yaptığı Sadreddin el-Hüseynî'de de bu şekildedir. Bkz. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 38.

²¹ Sadreddin el-Hüseynî'ye göre Çağrı Bey, 452 yılının Safer ayında (Mart 1060) Serahs'da vefat etmiş, tabutu Merv'e götürülmüştür. Bkz. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 20.

* Tutuş'un hal tercümesi bu seri içinde yayımlanacaktır.

Alp Arslan: Hemze üstünlü, "lâm" cezmlî, ondan sonra tek noktalı "bâ" yer alır. Geri kalan isim bilinen bir isimdir, açıklamaya gerek yoktur. Bu, Türkçe bir isim olup manası "Cesur Arslan"dır. Alp, cesur (şucâ'), Arslan ise esed demektir.

Şihâbu'd-devle Kutalmış bin İsrâîl bin Selçuk'a gelince; o şimdiye değin Anadolu halkının (*Ashâb er-Rûm*) hükümdarlarının atası olan Süleyman ibn Kutalmış'ın babasıdır. Ona ait pek çok kale ve hisar bulunmaktadır. Girdkûh bunlardan biridir ve Irâku'l-Acem'de daha başkaları da vardır²². Kardeşinin oğlu mezkûr Alp Arslan'a karşı ayaklanmış, Rey yakınlarında onunla savaşmıştır. Durum yatıştığında Kutalmış ölü olarak bulunmuş, ancak onun nasıl öldüğü anlaşılamamıştır²³. Bu olay 456 yılının Muharrem ayında (Aralık 1063-Ocak 1064) gerçekleşmiştir. Onun korkudan öldüğü söylenmiştir. Bu durum Alp Arslan'ı üzmüştür. Doğrusunu en iyi Allahu Teâlâ bilir²⁴.

KAYNAKÇA

- ALPTEKİN, Coşkun, (1988), "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, VII, İstanbul, 95-229.
- AZİMÎ, (1988), *Azimî Tarihi*, Yay. A. Sevim, Ankara.
- BUNDÂRÎ, (1999), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara.
- BARTHOLD, (1990), Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara.
- ÇELEBÎ, Ahmed, (1998), *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Terc. Ali Yıldırım, İstanbul.
- GÖK, H. İbrahim, (1991), *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu:1146-1233)*, (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- GÖK, H. İbrahim, (2006), "İbn Hallikân'da Selçuklu Biyografileri-I", SÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, *Edebiyat Dergisi*, 15, 79-96.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 49.

²³ Bundârî'de, Kutalmış'ın atından düşerek öldüğü kayıtlıdır. Bkz., *Zübdetü'n-Nusra*, 27; Sadreddin el-Hüseynî, Kutalmış'ın savaştan sonra bir koyun ağılında ölü olarak bulunduğunu, cenazesinin "Sultan Tuğrul'un Rey'deki makberi yanına gömüldüğünü" bildirir. Bkz. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 22. Bu son kayıt, Sadreddin el-Hüseynî'nin eserinin önceki bölümünde (s.16) Tuğrul Bey'in Merv'de kardeşi Çağrı Bey'in mezar yanına defnedildiği bilgisiyile çelişiyor. Şayet, bu kayıtlar, dizgiden ya da çeviriyi yapan nâşirin hatasından kaynaklanmıyorsa, Sadreddin el-Hüseynî'nin, Selçuklu tarihi ile ilgili eserini yazarken kaynaklarını tam anlamıyla sorgulamadığı anlamına geliyor..

²⁴ İbnü'l-Esîr, benzer ifadelerle Kutalmış'ın ölümünden bahsetmiştir, bkz. *el-Kâmil*, X, 49; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 149; Sümer, *Oğuzlar*, 122; Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II, 526; Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, 117-118. Ayrıca, Kutalmış'ın taht mücadelesinde Alp Arslan karşısında uğradığı mağlubiyetin ayrıntı ve tahlili hakkında, bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 44 vd.

- GREGORY ABU'L-FARAC (BAR HEBRAEUS), (1987), *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçe çev. Ö. Rıza Doğrul, I-II, Ankara.
- İBNÜ'L-ADÎM, (1951-1968), *Zübdetü'l-Haleb min Tarih Haleb*, Tahkik ve Neşr. Sami Dehhân, I-III, Dımaşk.
- İBNÜ'L-ADÎM, (1976), *Bugyetü't-Taleb fî Tarih Haleb*, Neşr. A. Sevim, Ankara.
- İBNÜ'L-ESÎR, (1979), *el-Kâmil fi't-Tarih*, J. C. Tomberg neşri tıpkı basımı, I-XII, Beyrut; Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın, (1987), *İslâm Tarihi*, I-XII, İstanbul.
- İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, (tarihsiz), *Zeylu Tarihi Dımaşk*, H. F. Amedroz 1908 neşri tıpkı basımı, Kahire.
- İBNÜ'L-EZRAK, (1974), *Tarihu'l-Fârikî*, Neşr. Bedevî Abdüllatif Avad, Beyrut.
- İBN KESÎR, (1995), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe terc. M. Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, I-XV, İstanbul.
- İBN TAĞRİBİRDÎ, (1413-1992) *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Neşr. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1993), "Selçuklular", *İA*, X, İstanbul, 353-416 .
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1989), "Alparslan", *DİA*, T.D.V., II, İstanbul, 526-530.
- KÖK, Bahaeddin, (1992), *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, (1992), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt:III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara.
- RÂVENDÎ, (1957), *Râhatü's-Südûr ve Âyeti's-Sürûr*, Türkçe terc. A. Ateş, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Ankara.
- SADREDDİN EL-HÜSEYNÎ, (1943), *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Türkçe terc. N. Lügal, Ankara.
- SEVİM, Ali, (1997), "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I.Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII/22, 1-90.
- SEVİM, Ali, (1989), *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara.
- SEVİM, Ali, (1989), *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adim, Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara.
- SEVİM, Ali, (1998), "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, XIX/23, 1-51.
- SEVİM, Ali, (2000), "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, XXI/25, 1-84.

- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-zamân fi Tarihi'l-A'yân*, (Kayıp Uyûnü't-tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler), Neşr. A. Sevim, Belgeler, XIV/18, (1992), 1-260.
- SÜMER, Faruk, (1999), *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, (5.Baskı), İstanbul.
- TALAS, M. Asad, (2000), *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Çev. Sadık Cihan, Samsun.
- TURAN, Osman, (tarihsiz), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (Boğaziçi Yay.), İstanbul.
- URFALI MATEOS, (1987), *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe çev. H. D. Andreasyan, Ankara, (2. Baskı).
- UZUNÇARŞILI, (1988), İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtını Medhal*, Ankara.
- YÂKUT EL-HAMAVÎ, (1979), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, (1993), "Alp Arslan", İA, I, İstanbul, 384-386.